

Тенденції державної політики щодо реабілітація жертв політичних репресій в Україні в кінці 80-х років ХХ століття

Процеси розбудови громадянського суспільства, розвитку демократизації та гласності, зміцнення законності, започатковані в середині 1980 років, наполегливо вимагали від вищого політичного керівництва держави повернутися до питань відновлення історичної правди і справедливості, дати принципову оцінку подіям минулого, які зовсім по-іншому розцінювалися на тлі тогочасної ідеологічної ситуації в країні. На той час ідеї ХХ та ХХІІ з'їзду КПРС були забуті, а партійна бюрократія і, в першу чергу, прихильники ідей сталінізму дуже обережно ставилися до подальшої "дискредитації" створеної ними командно-адміністративної системи. Ці обставини призупинили реабілітацію в 60-х років, а усунення М. Хрущова з посади секретаря ЦК КПРС практично її призупинили. Лише у другій половині 1980-х років з'явилися перші публікації, в яких відображалися пагубні наслідки репресій, що не завжди однозначно сприймалися в суспільстві.

Дослідження реабілітаційної проблематики в Україні започатковано недавно, але з кожним роком кількість праць та публікацій зростає, що свідчить про зацікавленість дослідників до цих проблем нашої історії. Зокрема, наукові дослідження С. Кульчицького, Ю. Шаповала, В. Барана, В. Пристайка, О. Уманця, Л. Абраменка, О.Бажана, Ю. Данилюка, Є. Складенка та інших розкривають маловідомі сторінки історії, подаючи на розсуд громадськості своє бачення складних суспільно-політичних процесів того часу¹.

Метою статті є висвітлення діяльності реабілітаційних комісій, правоохоронних органів у період горбачовської перебудови та особливостей процесу реабілітації засуджених за контрреволюційні злочини позасудовими органами. Зазначена тема має свої перспективи, оскільки дозволяє глибше проаналізувати витоки радянського судочинства періоду тоталітаризму.

Необхідно зазначити, що після ознайомлення секретарів ЦК КПРС з матеріалами комісії президії ЦК КПРС, яку очолював Щверник, і свого часу 18 лютого 1963 р. та 26 липня 1964 р.* подав їх на розгляд М. Хрущову, який не вважав за потрібне їх афішувати, М. Горбачов вніс пропозицію створити комісію політбюро ЦК КПРС для всебічного вивчення фактів і документів, пов'язаних з репресіями 30-40-х та початку 50-х років. Постановою політбюро ЦК КПРС від 28 вересня 1987 р. "Про утворення комісії Політбюро ЦК КПРС щодо додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років", була затверджена комісія, яку очолив Соломенцев². Комісія визначила послідовність розгляду матеріалів судових процесів (конкретних кримінальних справ). На її засідання Прокуратурою та КДБ СРСР подавалися матеріали, які відображали відомості щодо осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, зокрема підстави арешту, суть пред'явленого обвинувачення, наявність доказів, судові або несудові рішення за справами та виконання вироку. За дорученням комісії правоохоронні органи в межах своєї компетенції проводили вивчення архівних матеріалів, обґрунтовуючи правомірність притягнення до кримінальної відповідальності конкретних осіб.

Підстави поновлення членства в партії осіб, реабілітованих у судовому порядку, розглядали Комісії партійного контролю при ЦК КПРС, а також ЦК Компартій союзних республік і обкомів партії. Про результати перегляду справ щодо поновлення репресованих у партійному порядку комісія доповідала політбюро ЦК КПРС та вносила пропозиції про доцільність публікацій відомостей про хід реабілітації в пресі³.

Зазначений порядок організації роботи комісії засвідчує, що процедура розгляду справ репресованих була досить складною та тривалою. Безперечно, це не могло сприяти динамічній та злагодженій роботі. Тим паче, що комісія не вправі була вирішувати питання розгляду кримінальних справ,

а лише скоординувала діяльність органів, які проявляли зацікавленість у благородній справі реабілітації.

Відповідно до постанови Політбюро ЦК КПРС, ЦК Компартії України 13 вересня 1988 р. прийняв постанову "Про роботу по виконанню постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 року "Про додаткові заходи щодо завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30 – 40-х і початку 50-х років". Для проведення зазначених заходів була сформована комісія політбюро ЦК Компартії України у складі семи осіб, яку очолив другий секретар ЦК Компартії України О. А. Титаренко⁴. До її компетенції входили питання планування, координування дій та системного проведення реабілітаційних заходів. Комісія сформувала робочу групу з працівників апарату ЦК Компартії України, Прокуратури, Мін'юсту та КДБ УРСР, яку очолив заступник голови КПК при ЦК Компартії України В. А. Дашенко⁵.

Відновлюючи історичну правду, в ході реабілітаційної роботи політбюро ЦК Компартії України зажадало від обласних комітетів, Київського міськкому партії та КПК при ЦК Компартії України вжити заходів щодо своєчасного розгляду питань, які були пов'язані з партійністю осіб, реабілітованих у судовому порядку. Водночас партійним комітетам пропонувалося забезпечити на вимогу родичів видання офіційних довідок за результатами розгляду питань, пов'язаних з партійною реабілітацією.

Починаючи з другої половини 1988 р., реабілітація жертв сталінського терору проводилася на підставі наказу Генерального прокурора та Голови КДБ СРСР від 30 липня 1988 р. "Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30 – 40-х і початку 50-х років" за № 42 с/13/40 с.⁶. Поновлення в правах проводилося за нормативно-правовими документами, сформованими в 50 – 60-х роках. Це ускладнювало реабілітаційну роботу через відсутність системи організаційних заходів щодо перегляду архівно-слідчих справ.

За дорученням комісії політбюро ЦК Компартії України правоохоронні органи республіки розпочали вивчення підстав засудження учасників "Спілки визволення України" (1930 року), "Українського національного центру" (1932 року) та архівних матеріалів інших політичних процесів. Критичний аналіз кримінальних справ безпідставно репресованих партійних і радянських працівників, діячів науки і культури започаткував інститут історії партії при ЦК Компартії України. До кінця 1988 р. ним було розглянуто понад 100 запитів партійних органів, установ і громадян. За цей період у судовому порядку були розглянуті 3823 справи щодо 5234 осіб, з яких реабілітували 2502 особи, матеріали на 417 осіб перебували на розгляді в судах. Із реабілітованих у судовому порядку 65 репресованих поновлено в партії, зокрема 57 осіб – посмертно. Серед них колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ С. Усенко, колишній перший секретар Донецького обкому партії С. Саркісов, колишній завідувач кафедри Харківського інституту Червоної професури, професор П. Демчик та інші⁷.

На місцях правоохоронні органи проводили реабілітацію, аналогічну тій, яка здійснювалася в центрі. До прикладу, в управлінні держбезпеки по Хмельницькій області наказом від 9 вересня 1988 р. була утворена комісія з перегляду архівно-слідчих справ репресованих в кількості 25 осіб яку очолив начальник управління О. І. Денщик. За наказом слідчий відділ управління з участю комісії провадив додаткове розслідування та перевірки кримінальних справ, які направлялися прокуратурою Хмельницької області та військовою прокуратурою ПрикВО. Міські та районі відділи УКДБ проводили додаткові перевірки кримінальних справ, розшук родичів репресованих, свідків, уточнення їхніх анкетних даних та фактів, викладених в архівно-слідчих справах⁸.

З прийняттям Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. в управлінні УКДБ була сформована робоча група у складі 4 співробітників⁹, яка за наказом від 30 березня 1989 р. була збільшена до 10 осіб. Її зусилля зосереджувалися на розгляді складних кримінальних справ

осіб, репресованих переважно судовими органами. Для розгляду справ репресованих позасудовими органами було залучено 91 співробітника управління, міських і районних відділів держбезпеки, без зміни їхніх функціональних обов'язків¹⁰.

Необхідно зазначити, що на місцях розгляд архівно-слідчих справ проводився в обмеженому обсязі. До прикладу, в Тернопільській області за той час була розглянута лише одна кримінальна справа¹¹, а у Львівській - із 68 поданих заяв лише незначна їх частина була задоволена¹².

На місцях правоохоронні органи здійснювати реабілітацію, керуючись інструктивними матеріалами, що не відповідали вимогам часу. Це значною мірою перешкоджало процесу відновлення справедливості. Після прийняття Указу від 16 січня 1989 р. був підготовлений роз'яснювальний лист Прокуратури СРСР "Про порядок перегляду справ на осіб, безпідставно репресованих", в якому зазначалося, що перегляду підлягали всі справи, за винятком тих, по яких припинено провадження. Заслужувала на увагу вказівка про необхідність внесення протестів за справами, які припиненні в 50 - 70-х роках "за недоведеністю звинувачення", якщо в діях засудженого був відсутній склад злочину¹³. Фактично була розширена кількість справ, які підлягали реабілітації, тим самим було визнано про безпідставні репресії не тільки в 30 – 50-х роках, але й у після хрущовський період.

Піврічна діяльність комісії політбюро ЦК КПРС дозволила визнати надто повільний розгляд справ репресованих. Збільшення штату Прокуратури СРСР на 15 осіб практично не прискорило цього процесу. Враховуючи ці обставини, голова комісії Соломенцев на засіданні 5 липня 1988 р. запропонував розгляд справ репресованих на місцях провадити, не чекаючи на заяви, без участі місцевих комісій, аналогічно реабілітації 1956 року. Адже за період 1956-1984-х рр. було розглянуто за заявами приблизно 44 відсотки архівно-слідчих справ репресованих¹⁴.

Організуючи реабілітацію, комісія політбюро ЦК КПРС та Верховний Суд СРСР відмічали, що вирокам, винесеним позасудовими

органами у 1930 – 1953 роках, надавалася видимість законності. В дійсності це були надумані правові утворення, вся їхня діяльність була антиконституційною, що не підтверджувалося правовими актами того часу. Комісія пропонувала Президії Верховної Ради СРСР зробити висновок щодо законності зазначених правових інститутів та їхніх рішень. Такі узагальнення дали б можливість оголосити всі позасудові органи неконституційними і реабілітувати репресованих, засуджені за їхніми вироками.

Аналіз архівних матеріалів, фактів участі членів політбюро ЦК ВКП(б) того часу в репресіях були викладені 28 грудня 1988 р. комісією в записці ЦК КПРС "Про антиконституційну практику 30-40-х і початку 50-х років"¹⁵, в якій рекомендувалося Президії Верховної Ради СРСР визнати законодавчим актом рішення за списками, "трійок", "двійок", "особливих нарад" та інші форми масових репресій як такі, що суперечать Конституції СРСР, соціалістичним принципам та нормам моралі¹⁶. Ці рішення оголошувалися незаконними, а витікаючі з них правові наслідки такими, що обмежують права громадян і принижують гідність. Це дозволяло повністю реабілітувати всіх потерпілих від тоталітаризму, зокрема й тих, в кого не залишилося рідних і близьких.

Пропозиції комісії були враховані у постанові Політбюро ЦК КПРС від 5 січня 1989 р. "Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років" і проекті Указу Президії Верховної Ради СРСР про відміну позасудових репресій. Сам Указ був прийнятий 16 січня 1989 р. і затверджений на першій сесії Верховної Ради СРСР Законом від 31 липня 1989 р. У статті 1 засуджувалися позасудові масові репресії періоду сталінізму та скасовувалися рішення антиконституційних "трійок" НКВС-УНКВС, колегій ОДПУ і "особливих нарад" НКВС-МДБ-МВС СРСР, які діяли в 30 – 40-х і на початку 50-х років. Репресовані за рішеннями зазначених органів, включаючи осіб, засуджених за втечу з місць незаконного спецпоселення, вважалися реабілітованими¹⁷.

Необхідно зазначити, що в Указі з поля зору випала діяльність так званої "особливої комісії НКВС і Прокуратури СРСР" – "двійки", яка поряд з іншими позасудовими органами застосовувала будь-які покарання аж до розстрілу. Незважаючи на це, на практиці до репресованих "двійками" осіб також застосовувалася частина 1 статті 1 названого Указу¹⁸.

Указ передбачав порядок повідомлення громадянам про реабілітацію, надання допомоги реабілітованим і увічнення пам'яті жертв репресій. З цією метою Верховній, обласним, міським Радам народних депутатів пропонувалося створити комісії з числа народних депутатів та представників громадськості¹⁹.

Виходячи із настанов вищого політичного керівництва СРСР, Президія Верховної Ради УРСР 10 лютого 1989 р. утворила комісію, очолювану депутатом Верховної Ради УРСР О. Ляшко, яка забезпечувала захист прав та інтересів реабілітованих. До її компетенції входила організаційна робота щодо надання допомоги у відшкодуванні матеріальних збитків, пенсійного, житлового та іншого забезпечення реабілітованим²⁰. За шість місяців її діяльності було розглянуто близько 500 листів, скарг та заяв, прийнято понад 140 осіб з числа мешканців м. Києва та областей республіки. Комісія в межах її компетенції приймала відповідні рішення, надавала необхідні роз'яснення, консультації та допомогу у витребуванні документів, підготовці звернень у різні інстанції²¹. Аналогічні комісії були сформовані в обласних і Київській міській раді народних депутатів²². До прикладу, рішенням виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 12 квітня 1989 р. була утворена комісія із сприяння забезпеченню прав та інтересів реабілітованих у складі 20 осіб, яку очолив голова Хмельницького обласного суду І. Мотревич²³. Комісія залучила громадськість для встановлення місць поховань жертв сталінізму. За її сприяння облвиконком визнав місця поховання страчених громадян в період масових репресій у містах Хмельницькому та Кам'янці-Подільському²⁴.

Необхідно зазначити, що активна діяльність комісій з перегляду справ репресованих, у тому числі й на місцях, почала проводитися лише після прийнятих майже одночасно двох постанов політбюро ЦК КПРС: від 4 липня 1989 р. "Про спорудження пам'ятника жертвам беззаконня і репресій"²⁵ та від 11 липня 1989 р. "Про додаткові заходи щодо завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30-40 роки і на початку 50-х років"²⁶.

У контексті зазначених документів політбюро ЦК Компартії України 8 серпня 1989 р. прийняло постанову, яка передбачала завершення реабілітаційної роботи безпідставно репресованих. За постановою правоохоронні органи республіки вжили додаткових заходів у зміцненні кадрами робочих груп, які займалися питаннями реабілітації, залучивши до цієї роботи на місцях декілька сотень пенсіонерів – колишніх співробітників органів прокуратури, що значно активізували реабілітаційний процес. Зокрема в жовтні-грудні 1989 р. у судовому порядку на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. було реабілітовано близько 50 тисяч осіб, що відповідало такій самій кількості реабілітованих за річний період з липня 1988 р. по липень 1989 р.²⁷

Особливу активність після оприлюднення Указу Президії Верховної Ради СРСР щодо проведення реабілітаційного процесу проявили органи держбезпеки УРСР. За інформацією заступника голови КДБ СРСР В. П. Пірожкова, до поновлення прав репресованих позасудовими органами були залучені слідчі органів, не тільки ті, хто колись брав участь у слідчій роботі, але всі оперативні працівники²⁸. Це дало позитивні наслідки. Спільно з Прокуратурою республіки за рік було переглянуто 114207 архівних кримінальних справ репресованих у позасудовому порядку. На підставі їхніх рішень, винесених у встановленому порядку, реабілітовано 138580 громадян. На кінець 1989 р. робота щодо перегляду цієї категорії справ в основному була завершена, за винятком 12 тисяч справ, які перебували у провадженні на додатковій перевірці із зазначеним Указом²⁹.

Відновлюючи справедливість стосовно громадян, репресованих за належність до так званих "блоків", "центрів", "союзів", у 1989 р. були переглянуті групові справи щодо учасників "Українського національного центру", "Спілки визволення України", "Народної революційної соціалістичної партії", "Харківського міського троцькістського центру", "Польської організації військової" та інших надуманих контрреволюційних організацій.

Зокрема, додаткове вивчення матеріалів кримінальної справи щодо засудження в 1930 р. колишнього віце-президента Всеукраїнської Академії наук Єфремова С. О. та інших 44 громадян, які звинувачувалися у належності до контрреволюційної організації "Спілка визволення України", встановлено, що всі засуджені в цій справі притягувалися до кримінальної відповідальності необґрунтовано. Аналіз матеріалів справи, який проведено Прокуратурою республіки та КДБ УРСР, засвідчив про відсутність доказів, які б підтверджували вчинення підсудними інкримінованих їм контрреволюційних злочинів. Обвинувачення було побудоване винятково на неконкретних і суперечливих свідченнях, багато з яких у суді помінялися, суперечності не були усунуті, а очні ставки використовувалися для з'ясування неістотних для обвинувачення питань. Ніяких даних, які б реально підтверджували існування контрреволюційної організації, у справі не виявлено. За свідченням обвинувачених на попередньому слідстві та в суді, ніякої практичної діяльності, спрямованої на повалення Радянської влади, підготовки збройного повстання, здійснення політичного терору, відторгнення України від СРСР вони не проводили. Переважна більшість обвинувачених на момент притягнення їх до кримінальної відповідальності мали стійкі політичні погляди та переконання, які сформувалися впродовж багаторічної політичної, науково-просвітницької та культурної діяльності, критично ставилися до окремих збочень у громадському житті і окремих заходів радянської влади. Поміж себе відкрито обговорювали недоліки, властиві соціалістичному будівництву в нашій країні, пов'язуючи їх з

державною політикою, проте ці дії самі по собі не спричиняли складу злочину.

У зв'язку з цим 15 червня 1989 р. прокуратура УРСР внесла протест у порядку нагляду на пленум Верховного Суду УРСР, в якому поставила питання про припинення кримінальної справи щодо всіх засуджених за нею осіб за відсутністю в їхніх діях складу злочину, тобто про їх повну реабілітацію. Пленум Верховного суду УРСР розглянув цей протест і задовольнив його³⁰.

Аналіз практики проведення реабілітаційної роботи і особливо судових інстанцій дає нам підстави зауважити, що перегляд архівно-слідчих справ проходив повільно. Далеко не в усіх регіонах були відпрацьовані організаційні заходи, які б давали можливість забезпечити перегляд великого масиву кримінальних справ осіб, засуджених судовими органами. До прикладу, президія Полтавського обласного суду в 1989 р. реабілітувала лише 61 особу³¹. Це спричинило певне занепокоєння через те, що з боку судових органів не проявлялася зацікавленість у відновленні справедливості. При зазначеній ситуації, коли необхідно було реабілітувати 14 800 осіб, така "зацікавленість" президії обласного суду відтягнула б розгляд справ репресованих на десятки років³². Означені обставини гостро поставили питання організаційного характеру щодо планування та координації дій в республіці за умовою перегляду 199 тисяч кримінальних справ за рішеннями судових органів³³.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на певні складнощі реабілітаційного процесу, в республіці на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. було реабілітовано 159 130 осіб, засуджених позасудовими органами, та 21 796 громадянам були повернуті чесні імена в судовому порядку. За період з 1988 до початку 1990 рр. була відновлена справедливність щодо 180 926 громадян республіки³⁴.

Процес реабілітації жертв політичних репресій, започаткований комісією політбюро ЦК КПРС у 1987 – 1990 рр., з прийняттям

вищезазначених документів дав можливість визначити, що в період 30 – 40-х і початку 50-х років мала місце практика масових репресій та беззаконня. Ці дії стали результатом свавілля та кричущих порушень соціалістичної законності. Вершиною беззаконня стали спеціально створені позасудові органи та практика формування і затвердження списків репресованих. Головна і непростима вина за проведення цих жахливих масових злочинів лягала безпосередньо на Сталіна та його оточення – Молотова, Кагановича, Ворошилова, Жданова та інших.

Враховуючи тогочасну суспільно-політичну ситуацію, за якої пройшло розмежування функцій між партійними і державними органами та розкол серед членів комісії політбюро ЦК КПРС при розгляді обставин вбивства С. М. Кірова, виникла необхідність припинення її діяльності. Завершення реабілітації передбачалося проводити в судовому порядку у випадках, які вимагатимуть додаткового вивчення справ і проведення розслідування. Ці заходи пропонувалося доручити правоохоронним органам, а реабілітацію в партійному порядку – Комітету Партійного Контролю при ЦК КПРС і місцевим партійним органам³⁵.

Подальша реабілітація зумовлювалася Указом Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20 – 50 років"³⁶. У ньому вперше було оговорено про необхідність реабілітації осіб, репресованих в адміністративному порядку, проте Указ не передбачав механізм її реалізації. Декларативний характер зазначеного правового акту скасовував судовий порядок реабілітації громадян, що існував раніше, але й не передбачав іншого правового механізму її реалізації. Це обмежувало діяльність правоохоронних органів при прийнятті рішень у справах реабілітованих.

Безперечно, це вимагало прийняття закону, який би став ефективним правовим інструментом для завершення складної роботи щодо відновлення історичної справедливості прав громадян, які потерпіли від беззаконня і свавілля.

Відмічаючи загально визнані результати та тенденції, що мали місце в ході реабілітації, необхідно визнати, що цей процес відбувався завдячуючи діяльності комісії політбюро ЦК КПРС, комісіям на місцях та прийнятому 16 січня 1989 р. указу Президії Верховної Ради СРСР "Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років", який дав можливість переглянути рішення позасудових органів. Зазначений Указ і роботу по його реалізації необхідно розглядати, як тимчасовий крок законодавця на шляху формування юридичної основи для виконання реабілітаційних заходів щодо поновлення в правах жертв політичних репресій.

-
- ¹ Кульчицький С. Спроба реформ (1956 - 1964) // Український історичний журнал. - 1999. - № 2 – 4; Шаповал Ю. Правляча верхівка в Україні у 1950 – 1960-і роки // Сучасність. – 1997. - № 7-8. – С.104-118; Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму // Історія в школах України. - 2001. - № 1. – С. 12-16; Уманець О. Початок "десталінізації" на Чернігівщині // Сіверянський літопис.-2001. - № 3.-С. 96-100; Авраменко Л. Про політичну реабілітацію жертв політичних репресій в Україні // Історія в школі.-2001. - № 11-12. – С 43-46; Бажан О., Данилюк Ю. XX з'їзд КПРС в долі кримських татар // Початок десталінізації в Україні: Матеріали "круглого столу". – К.: Інститут історії України НАН України, 1997.-С.121-129; 3 пам'яттю про минуле та в ім'я справедливості // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. - К., 2004. - С.4-62; Бажан О. Биківня: в зоні особливого мовчання. Пам'ять Биківні: документи та матеріали. - К.: Рідний край, 2000.- 320 с. Скляренко Є. М. П'ятнадцять хвилин на долю людини // Подільські вісті. – 1994, 28 квітня, № 49.
- * Записка Комиссии Президиума ЦК КПСС в Президиум ЦК КПСС о результатах работы по расследованию причин репрессий и обстоятельств политических процессов 30-х годов. Не позднее 18 февраля 1963г. Справка Комиссии Президиума ЦК КПСС "О проверке обвинений, предъявленных в 1937 году судебными и партийными органами гг. Тухачевскому, Якиру, Уборевичу и другим военным деятелям, в измене Родины, терроре и военном заговоре". Не позднее 26 июля 1964 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. - М.: МФД, 2003. – С. 541 - 788.
- ² Во имя законности, справедливости и правды // Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 1. – С. 107.
- ³ Реабилитация: как это было. Том III. - М.: МФД, 2004. – С 28 – 29.
- ⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) . – Ф. 1. оп. 11. спр. 1896. – Арк. 107.
- ⁵ Там само. – Арк. 108.
- ⁶ Кузнецова Е. С. Реабилитация жертв политических репрессий. - Кемерово, 1997. – С. 119.
- ⁷ Там само. – Спр. 2030. – Арк. 66.
- ⁸ Архів Служби безпеки України по Хмельницькій області. Ф. П. – Спр 6/2. – Арк. 56 – 57.
- ⁹ Архів Служби безпеки України по Хмельницькій області. Ф. П. – Спр 6/2. – Арк. 21.
- ¹⁰ Архів Служби безпеки України по Хмельницькій області. Ф. П. – Спр 6/2. – Арк. 29 – 30.
- ¹¹ Стенограмма заседания комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. 12 апреля 1989 г. // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы. Том III. Средина 80-х – 1991. - М.: МФД, 2004. – С. 206.
- ¹² Поточний архів Верховної Ради України. Пояснювальна записка до проекту Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки комісії з поновлення прав реабілітованих Львівської області.– Арк. 178.
- ¹³ Кузнецова Е.С. Реабилитация жертв политических репрессий. - Кемерово, 1997. – С. 120.
- ¹⁴ Стенограмма заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. // Реабилитация: как это было. Том III. - М.: МФД, 2004. – С 93.

- ¹⁵ Записка А.Н.Яковлева, В.А.Медведева, В.М.Чебрикова, А.И.Лукиянова, Г.П.Разумовского, Б.К.Пуго, В.А.Крючкова, В.И.Болдина, Г.Л.Смирнова в ЦК КПСС "Об антиконституционной практике 30-40-х и начала 50-х годов". // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы. Том III. Средина 80-х – 1991. - М.: МФД, 2004. – С. 143.
- ¹⁶ Записка А.Н.Яковлева, В.А.Медведева, В.М.Чебрикова, А.И.Лукиянова, Г.П.Разумовского, Б.К.Пуго, В.А.Крючкова, В.И.Болдина, Г.Л.Смирнова в ЦК КПСС "Об антиконституционной практике 30-40-х и начала 50-х годов". // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы. Том III. Средина 80-х – 1991. - М.: МФД, 2004. – С. 149 - 150.
- ¹⁷ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – С. 186.
- ¹⁸ Там само. – С. 186.
- ¹⁹ Там само. – С. 186 - 187.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 2030. – Арк. 69.
- ²¹ Там само. – Спр. 2069. – Арк. 126.
- ²² Там само. – Арк. 116.
- ²³ Державний архів Хмельницької області (далі ДАХм.О). – Ф. Р. 338. оп. 25. спр. 244; 25 – 27.
- ²⁴ Там само. – Спр. 247. – Арк. 49.
- ²⁵ Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы. Том III. Средина 80-х – 1991. - М.: МФД, 2004. – С. 82.
- ²⁶ Реабилитация: Политические процессы 30 – 50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. - С. 16.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 2072. – Арк. 2.
- ²⁸ Стенограмма заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевших место в период 30-40-х и начале 50-х гг. 17 октября 1989г. // Реабилитация: как это было. Т. III. - М.: МФД, 2004. – С 300.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 2072. – Арк. 9.
- ³⁰ Потебенько М. О. Протест // Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня.
- ³¹ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. П. 15. оп. 40. спр. 182. – Арк. 46.
- ³² Там само. – Спр. 36. – Арк. 78.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 2072. – Арк. 11.
- ³⁴ Там само. – Спр. 2268. – Арк. 93 – 94.
- ³⁵ Об итогах работы Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30 – 40-х и начала 50-х годов. // Реабилитация: как это было. Том III. - М.: МФД, 2004. – С 344 – 345, 625.
- ³⁶ Ведомости съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. - № 34. – Ст. 647.

Бористен. Літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. – 2007. - № 7. – С. 26 – 28.